



# КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

**Василь Кремень, Дмитро Табачник, Василь Ткаченко.**

**Україна: проблеми самоорганізації:** В 2-х тт. - К.: Промінь, 2003. - Т. 1. *Критика історичного досвіду.* - 384 с; Т. 2. *Десятиріччя суспільної трансформації.* - 464 с

Двотомник "Україна: проблеми самоорганізації" було видано на замовлення Державного комітету телебачення й радіомовлення України за програмою соціально значущих видань. Цей твір став своєрідним підсумком десятирічної співпраці трьох авторів, які вже мали можливість викласти свої погляди, наприклад, у монографіях "Україна: альтернативи поступу" (1996 р.), "Україна: шлях до себе" (1998 р.), а також у низці інших публікацій. У двотомнику розширено тематику дослідження, залучено останні вітчизняні й зарубіжні видання, порушено нові проблеми.

Характер викладу матеріалу у виданні, як це притаманно авторам, відзначається новаторством, намаганням побачити й викласти сторінки української історії та проблеми сучасності в площині історіософії. Із погляду філософа, предмет історії в її останньому смислі - свідомість людей, адже історична наука служить справі самопізнання людських спільнот. Кожному з нас важливо пізнати себе, оскільки уявлення про власні можливості й потенціал народу можуть складатися лише на основі аналізу життєдіяльності минулих поколінь. Завдяки історії, ми маємо можливість дізнатися, що та чи інша людська спільнота здійснила, що вона собою являє нині й на що здатна в майбутньому. Не випадково, очевидно, в одному з епіграфів до першого тому наводяться слова Августина Блаженного: "Неточно висловлюються про три часи, коли кажуть: минуле, сучасне й майбутнє; було б точніше, здається, висловлюватися так: сучасне минулого, сучасне майбутнього".

Оскільки історія як суспільний процес є життєдіяльністю в просторі й часі людей, які обстоюють власні інтереси, то найважливішими опорними поняттями в усвідомленні історичного поступу є уявлення про народ, час, територію й інтерес. Саме ці фактори й складають осьовий компонент історичної національної самосвідомості, про брак якої так полюбляють говорити сучасні політологи, бідкаючись з приводу нібито ^овної\_шдсутності загальноукраїнської національної ідеї.

У цьому контексті рецензований двотомник може представляти собою одну з версій української національної ідеї. Автори далекі від того, щоб ототожнювати національну ідею будь-якого народу з якимось твором, доктринальним документом чи кодифікованим актом. На їхню думку, національна ідея є своєрідним щоденним плебісцитом навколо магістральної проблеми буття: "Ким ми були? Ким ми є сьогодні? Ким ми прагнемо стати в майбутньому?". Отже, їхній твір - це своєрідний заклик до дискусії з названих проблем.

Автори двотомника посилаються на авторитет французького соціолога Ж.Ренана, який стверджував, що про наявність у суспільстві національної ідеї свідчить консенсус навколо такого судження: "У минулому - спільна слава й спільна спокута за допущені помилки й невдачі, а на майбутнє - спільний проєкт дій". Якщо суспільство не дійшло консенсусу з цих питань, значить, воно ще перебуває в стані бродіння, ще не досягло належного рівня зрілості, що, власне кажучи, може бути й ознакою молодості. Проте тут частіше за все спрацьовує фактор політизації суспільного життя, особливо під час виборчих кампаній, коли в деяких політичних сил з'являється зваба проігнорувати принцип "спільна слава й спільна спокута". Досить часто одна сторона привласнює

собі лише славу, а своїх суперників звинувачує в усіх скоєних колись гріхах - вільних і невільних. Добре ще, коли справа не доходить до закликів помститися - тоді вже суспільство скочується до громадянської війни.

Треба віддати належне авторам - В.Кременю, Д.Табачнику та В.Ткаченку. Їхні твори відзначаються виваженістю й делікатністю в ставленні до драматичних сторінок нашої історії. Наприклад, справедливий напрям критичного переосмислення періоду більшовизму не обернувся в них сліпою апологетикою дожовтневої історії та однобічним вихвалянням опонентів більшовизму, як це не раз зустрічаємо в працях останнього десятиріччя ХХ ст. Відсутня тут і позиція стороннього спостерігача, який, мовляв, лише систематизує події й викладає їх як такі, вносячи поодинокі деталі й уточнення. Автори двотомника не відсторонюють себе од історичних подій, переймаються долею свого народу, що пройшов горнило революції. Вони гостро переусвідомлюють її хід та результати, розкривають зміст революції як своєрідний апокаліпсис історії, як суд над історією всередині самої історії, коли правлячі кола виявилися нездатними знайти адекватну відповідь на вимоги часу, як викриття невдач суспільного поступу, іронії історії над її дійовими особами.

Ще одна магістральна проблема двотомника, винесена в епіграф, була сформульована у свій час М.Грушевським: "Студіюючи політико-державний устрій, ми, скільки можемо, повинні вияснити собі питання, в якій мірі він був ділом самого народу, чи виріс він на ґрунті народнім, чи звідкись був перенесений, чи накинтий. Вияснити, наскільки відповідав він потребам народним...".

В.Кремень, Д.Табачник та В.Ткаченко критично сприймають цю думку М.Грушевського, зазначаючи, що в цитованому положенні відчуваються народницькі настанови великого українського історика, які, проте, не в усьому відповідають сучасному розумінню соціокультурних процесів. По-перше, не завжди класичним є процес творення національної держави на основі формування з народу політичної нації. Буває й навпаки - коли утворення держави є потужним чинником подальшого формування нації. І в цьому випадку пріоритет за державою.

По-друге, автори двотомника акцентують на тому, що до положення "народ завжди правий" слід ставитись обережно. З одного боку, гармонія народних ідеалів і державних дуже відносна й нечаста в суспільному процесі. Певний момент дискомфорту на тому чи іншому етапі суспільного поступу несе в собі навіть позитивний зміст, бо творить вектор конструктивної змагальності, підштовхує до пошуків нових підходів, реформ тощо. Однак з іншого боку, у разі перевищення рівня дискомфорту, ба навіть своєрідної больової межі, коли за реформи доводиться платити надто високу соціальну ціну, різкі зміни в способі життя можуть призвести до справжнього соціального вибуху (т.1, с.40).

Велике значення в суспільному поступі відіграють і такі соціокультурні засоби саморегуляції суспільства та соціального контролю як традиції, мораль, право, релігія, ідеологія. Вони можуть сформуватися на власному ґрунті, а можуть бути привнесені й запозичені з інших цивілізацій. Автори двотомника наголошують на тому, що в будь-якому разі ці механізми мають глибоко інтегруватися в національну суспільну традицію, культуру, засвоїтися ними. Коли складова інновацій надто велика, традиційна культура неминуче відторгне її повністю, або, принаймні, частково задля самозбереження. А це рано чи пізно призведе до послаблення державної влади, деформації й порушення соціуму, збочення в колись нормальному режимі, у його функціонуванні та розвитку.

Отже, ці положення мали б привернути увагу багатьох реформаторів сучасного українського суспільства. Ідеться, по-перше, про те, що суспільство як система розвивається поетапно, бо як складний механізм має свої фази й не може бути за короткий час радикально перебудованим відповідно до того чи іншого проекту без тяжких для себе наслідків. А, по-друге, спроби нав'язати суспільству форми соціальної організації, які неадекватні традиційному

типу культури й рівню розвитку індивідів на цьому етапі суспільного поступу, неминуче призводять до зниження ефективності державних інститутів, послаблення соціального контролю, дезорганізації суспільства, розпаду й деградації особистості й, у кінцевому підсумку, до відкидання її на більш ранні стадії духовного становлення (т.1, с.55). І тоді неминуче постає питання: "Хто винуватий?". Особливо загострюється воно під час виборчих баталій, коли, наприклад, один із претендентів позиціонується як "кандидат від народу", а інший виставляється в ролі "кандидата від влади". Тоді особлива відповідальність лягає на науковців, які покликані об'єктивно визначити ціну закликам та гаслам відповідних політичних партій та рухів стосовно кримінальної, політичної та моральної відповідальності влади за стан справ у країні.

Аналізуючи день сьогоднішній, автори двотомника викладають тезу, що недовіра до влади є нормальним станом громадської думки й політичного мислення за умов несформованого ще громадянського суспільства й помітного відриву його від держави. Це стосується не лише нашої держави, але й тих, які традиційно називають себе "демократичними", оскільки бюрократичний апарат завжди намагається так витлумачити інститути демократії, щоб підпорядкувати їх інтересам верхівки політичної ієрархії (саме так Р.Даль та Р.Дарендорф трактують більш ніж двохсотлітню історію американської демократії).

Що вже говорити про Україну, де процес формування громадянського суспільства перебуває лише на початковому етапі, а найближчі перспективи проглядаються все ще не досить виразно. Більше того, трьохсотлітнє перебування в складі Російської імперії чи під радянським тоталітаризмом, де держава завжди пригнічувала спільноту, закономірно виробило якщо не свідоме відторгнення, то здоровий інстинкт політичної недовіри широкого загалу до держави й чиновництва. Отже, є нормальним, коли людина усвідомлює необхідність постійного контролю за державою з боку громадянського суспільства.

Разом із тим, автори висловлюють принципове універсальне застереження, яке особливо актуальне в контексті нинішньої політичної боротьби в Україні: політична недовіра має бути спрямована на політичну систему як таку, на її головні економічні, політичні та ідеологічні засади й цінності, але не на окремих представників влади, політичний курс уряду чи політичні структури. За протилежних умов проблема легітимності перетворюється на об'єкт партійної боротьби й парламентських чвар, які йдуть пліч-о-пліч з тотальною бюрократизацією політичних процесів (т.2, с.326 - 329).

І тут багато залежить від внесення наукового підходу у формування суспільно-політичного мислення, оскільки є значна частка громадян, які легко піддаються на гасла щодо звинувачення тих чи інших представників влади в усіх мислимих і немислимих гріхах. Ідеться про усталену вже європейську традицію співвідповідальності як представників влади, так і представників народу за стан справ у країні. Автори слушно посилаються на авторитет К.Ясперса, який глибоко розглядав питання про політичну провину тоталітарного режиму. Німецький філософ виділяв чотири види такої провини, яка однаковою мірою стосується як владарюючих, так і підвладних: кримінальну, політичну, моральну й метафізичну. Кримінальна провина полягає в порушенні правил людського співжиття та чинного законодавства. Політична провина виявляється у відповідальності кожної людини за злочини політичного режиму, за якого ця людина проживала. Моральна - у підтримці такого режиму. Метафізична - у бездіяльності людини, коли поряд чиниться беззаконня.

У такому трактуванні презумпція винуватості політичної влади є конструктивною й далекою від мітингових баталій. Вона означає таку ситуацію, коли будь-який представник влади критично сприймається в суспільстві, і навіть факт прагнення когось до влади закономірно викликає здорову підозру з боку громадськості. А відтак факт участі громадянина в політичних виборах стає мірою суб'єктивного висловлення політичної згоди між учасника-

ми політико-владних відносин. За таких умов повага до влади перестає асоціюватися з персональними характеристиками тієї чи іншої обраної особи, а стає повагою до народного волевиявлення.

У зазначеному контексті легітимність можна порівняти з кредитом довіри, яким підвладні наділяють владу й державу як форму соціальної організації. Якщо цей кредит постійний або достатньо великий, влада має більшу свободу дій, може припускатися помилок, пропонувати непопулярні рішення й навіть витримувати зовнішній тиск без небезпеки зростання соціальної напруженості всередині країни. Легітимація влади - це процес постійного завоювання довіри в громадян.

Ще один епіграф до другого тому взято з висловлювань Ш.Галейрана: "Я знаю когось, хто розумніший за Наполеона, Вольтера з компанією, розумніший за всіх міністрів нинішніх і майбутніх; цей хтось - громадська думка". Скажемо прямо - широке використання даних соціологічного опитування є характерною рисою рецензованого видання.

Такий підхід для авторів двотомника - не просто питання принципової ваги, а один із вагомих факторів подолання авторитарних традицій і бюрократичного підходу в нашому суспільстві, звички управлінського апарату привласнювати монополію на державний розум, проникливість і всезнайство у веденні державних справ. Це призвело до того, що, не маючи уявлення про стратегію й тактику реформування суспільства, наша еліта романтичного періоду незалежності вдалася до імпровізацій, формальної імітації ідеології й рис суспільно-політичної системи країн-переможниць у холодній війні. Зрозуміло, що подібні кроки викликали в суспільстві прагнення ліквідувати нав'язані новою політичною елітою елементи модернізації.

Між тим глибоке знання суспільних настроїв могло б не допустити тих перекосів на першій стадії реформування українського суспільства, які призвели країну до стану глибокої кризи, коли впродовж трьох років незалежності України обсяг валового внутрішнього продукту зменшився на 59,2%, було повністю розбалансовано фінансову систему, а реальні доходи населення різко скоротилися. Відтак виникла загроза витіснення України на периферію світового розвитку, установа її технологічної та фінансової залежності від інших держав, перетворення на сировинний придаток та територію для розміщення екологічно шкідливого виробництва.

Спираючись на дані соціологічних досліджень, авторський колектив двотомника послідовно, упродовж усіх років незалежності, відстоював ідею "третього шляху" - розбудови соціально сильної держави, яку народ України безумовно сприйняв би як "свою". Ще 1996 р. автори виклали прогноз, згідно з яким Україна до 2002 р. мала подолати етап економічного спаду, а в подальшому (2005 - 2008 рр.) вийти на принципово нові рубежі. У першому вимірі прогноз справдився - системна криза стала вичерпувати себе.

Про це свідчать і дані соціологічного опитування - станом на 2002 р. рівень свого матеріального достатку як "середній" оцінили 52% респондентів (у 1999 р. - 30,7%). Не дивно, що ця ж частка опитуваних стала поділяти ідеї ринкових трансформацій, а майже половина (48,1%) стали позитивно ставитися до розвитку приватного виробництва. Наведені авторами численні соціологічні дані спонукають до висновку, що в процесі суспільної трансформації населення стало сприймати інститут ринку не лише як атрибут капіталізму, а і як належний механізм організації господарського життя, альтернативний плановій економіці. Але, між тим, автори постійно наголошують на тому, що переважна частина опитуваних підтримує не ідею "голого ринку", а ідею синтезу державного й ринкового регулювання.

Досягнувши певного рівня забезпеченості, середня верства населення в Україні все ще залишається "класом-у-собі", не тяжіє до участі в діяльності політичних партій і громадських організацій. Відтак було б передчасним стверджувати, що український середній клас претендує нині на авангардне

становище в країні. Але попри все зазначене, можна вже з упевненістю сказати, що на наших очах утворюється суспільна страта, яка значною мірою довела свою здатність адаптуватися до нових умов і, орієнтуючись на індивідуальну підприємливість, демонструє певну рішучість у досягненні обраних цілей (т.2, с.313-320).

Привертає увагу й використання у двотомнику широкої палітри соціологічних даних при розгляді проблеми національної самоідентифікації громадян України. Не секрет, що, власне, тільки Україна серед інших держав пострадянського простору не допустила, щоб національне питання стало фактором політичної дестабілізації. При всіх існуючих проблемах є підстави дивитися в майбутнє з оптимізмом. Про це свідчать відповіді на запитання соціологів: "Чи сприймаєте ви Україну як свою Батьківщину?". У цілому по країні відповіді розподілилися таким чином: 84,2% відповіли ствердно; 4,1% - негативно; а 11,7% - ще не визначилися. Остання цифра свідчить про незавершеність процесу самоідентифікації громадян України після розпаду СРСР. Є й регіональні особливості цього феномена: схвально висловилися 91,8% опитаних у західних областях України, 89,2% - у центральних, 82,1% - у східних та 69,2% - у південних. Однак, при всіх наявних відмінностях, проглядається головне - українська домінанта, яка панує в західних областях, поступово стає провідною для центрального та східного регіонів.

Водночас автори не заплюшують очі на наявні проблеми. Вони висловлюють припущення, що крах перебільшуваних соціально-економічних очікувань частини населення, які були характерні для перших років незалежності, згодом став причиною зростання психологічно-емоційного протестного несприйняття української ідентичності. Є й інші проблеми. Зокрема, за результатами соціологічних досліджень, образ нашого майбутнього ще остаточно не сформувався в громадській думці й проблема національного консенсусу щодо ідеології суспільного поступу лишається вкрай актуальною.

Останній із епіграфів, винесений авторами дослідження на початок другого тому, передає глибоку думку М. Драгоманова: "Уся практична мудрість людська може бути в тому, щоб убачити напрямок руху світового, його міру, закон і послужитись тим рухом. Інакше той рух піде проти нас, роздавить нас...". Самоусвідомлення України в нинішньому світовому співтоваристві, визначення магістральних шляхів подальшого її поступу - усе ще залишається однією з найбільш актуальних проблем нашого буття.

Основоположною засадою в розкритті зазначеної проблеми для авторів двотомника стала думка І.Лисяка-Рудницького про те, що Україна, розташована між світами греко-візантійської й західної культур, законний член їх обох, намагалася протягом своєї історії поєднати ці дві традиції в одну живу синтетичну модель. Україна наближалася до цього синтезу у великі епохи своєї історії - за Київської Русі й за козаччини XVII ст. Проте хоч ці епохи були багаті на потенційні можливості та часткові досягнення, в обох випадках остаточний синтез зазнав невдачі. Те ж саме сталося й під час визвольних змагань 1917-1921 рр. - Україна як незалежна держава не відбулася як через внутрішні проблеми, так і під тягарем зовнішнього тиску.

Після проголошення 1991 р. незалежності проблема не стала менш актуальною: рух до її утвердження зіткнувся з загальносвітовою тенденцією глобалізації суспільного розвитку. До основних характеристик цієї тенденції автори відносять: зближення націй, народів, держав; рух до створення спільного економічного поля та відкритого економічного простору; дедалі тісніше зближення характеру суспільних відносин у різних країнах світу; значною мірою залежність прогресу кожної країни від здатності спілкуватись із світом, що об'єктивно унеможлиблює тривалий поділ світу на протилежні соціально-економічні системи; небувале раніше загострення конкуренції між державами, у вир якої потрапляють крім економічної й інші сфери, зокрема гуманітарна; зміна сутності держави, що змушена передавати частину тра-

диційних функцій об'єднанню держав континентального характеру, як, наприклад, Європейський Союз, чи загальносвітового - ООН.

Позитивні сторони цього процесу не завжди перебивають його негативні наслідки. Вхід держав до складу наднаціональних управлінських структур об'єктивно обмежує суверенітет національної держави. Глобалізація резервує низку рішень для наднаціональних і наддержавних інститутів, стимулює регіоналізацію й дезінтеграцію системи національного управління. За таких умов новостворені держави, які, на думку своїх громадян, мали б повною мірою демонструвати потужні можливості "виконання волі громадян" щодо забезпечення високого рівня впливу на розв'язання соціально-економічних проблем, об'єктивно не можуть цього здійснити, компенсуючи цю неспроможність активністю в продукуванні "політичного суспільства", поглиблюючи традицію бюрократичного корпоративізму й блокуючи ті сили, які намагаються опиратися правилам гри глобального поділу праці.

Відтак, на думку авторів, постає питання - чи готова буде Україна відповісти на історичний виклик часу? І вони дають позитивну відповідь. Прикладом тому є європейський вибір України, де стратегічною метою проголошено вступ до Європейського Союзу.

Власне, усю главу VI під назвою "Доба "європеїзації" (т.2, с.225-293), присвячено цій актуальній проблемі. Автори критично аналізують досягнення й прорахунки "багатовекторної дипломатії" балансування України в трикутнику між Європою, Росією та США, яке стало втрачати свою ефективність після трагічних подій 11 вересня 2001 р., коли у Вашингтоні зросло зацікавлення в сильній Росії, що організує навколо себе пострадянський простір. Статуся зміщення акцентів і в розумінні шляхів євроінтеграції: українське суспільство дійшло думки, що Україні в Європу неможливо ввійти - Європою слід стати. Очевидно, це допомогло б нормалізувати й відносини зі США, бо ні в кого не має виникати сумніву в тому, що Україна стає західною державою, якщо навіть і не за завершеною політичною та економічною структурою, то за напрямком розвитку.

Одночасно розглядаються перспективи українсько-російського зближення та формування єдиного економічного простору. Тут теж є свої застереження, оскільки серед російської політичної еліти існує певний консенсус щодо необхідності повернення України до зони впливу Кремля. Разом із тим реальний плін життя показує, що на даному етапі в Україні сьогодні не такий уже й великий вибір: або обережні кроки в бік інтеграції на Сході, або ширі (хоч поки що й безрезультатні) прагнення до інтеграції на Захід. А тут Брюссель, на жаль, так і не пообіцяв Україні в більш-менш близькій історичній перспективі бодай статусу асоційованого членства, або угоди про вільну торгівлю. Єдине, на що можна розраховувати, так це на статус сусідства, який отримали також Росія, Білорусь та Молдова. Отже, за таких обставин, Україні доведеться, очевидно, ще якийсь час "тримати відчиненими обидва вікна - і на Схід, і на Захід". Можливо, висловлюють думку автори, це і є оптимальна позиція на сьогоднішній день.

Така позиція знаходить розуміння в громадській думці України. Соціологи зазначають, що за орієнтації на європейську модель розвитку, у зовнішньополітичних орієнтаціях громадян переважає проросійська лінія. Однак було б необачним вважати таку орієнтацію стабільною й незмінною: тільки 6% українських респондентів вважає, що політика російського керівництва щодо України відповідає національним інтересам нашої держави й забезпечує національну безпеку країни. Отже, підсумовують автори, російський шлях облаштування не є доцільною моделлю для наслідування, але при цьому ми маємо зважати на свого північного сусіда й намагатися не доводити справу до загострення відносин.

Разом із тим, соціологічні дослідження засвідчують, що значна частина наших громадян уже продемонструвала свою орієнтованість на сприйняття рівня

життя індустріально розвинутих країн - принаймні 46,6% бажають жити так, "як здебільшого живуть люди в сучасних цивілізованих країнах". Хоча й тут ситуація не однозначна: частка тих, хто займає активну життєву позицію, і тих, хто йде за плином життя, майже однакова: 36,1% засвідчили, що "не мають бажання пристосовуватись до теперішньої ситуації, живуть як прийдеться й чекають змін на краще". Тобто, за наявності очевидних зрушень, у суспільстві все ще лишається вагома частка населення, яке не змогло адаптуватися, а то вже й не ставить перед собою такого завдання. І це непокоїть.

У цілому, роблять слушний висновок В.Кремень, Д.Табачник та В.Ткаченко, українці не песимісти. Вони бачать різні альтернативні шляхи та етапи інтеграції у світовий простір. Суспільно-політичне життя глобалізується, і Україна, як і решта країн світу, має свій шанс на успіх. Потрібно лише усвідомити витоки сили й енергії, пов'язати їх із фазою цивілізаційного злету. Останній може відбутися тільки за умов урахування й селективного використання Глобальних ринкових сил, які не відторгаються цивілізаційним фактором, сумісні з ним.

***О.П.РЕЄНТ (Київ),  
А.І.КУДРЯЧЕНКО (Київ)***